

КРИВОВ'ЯЗ О. М.,
аспірант кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.1 (477)

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду поняття системи та дослідженню природи системи джерел цивільного права України на сучасному етапі її розвитку, визначенню її складових та їх особливостей, зв'язків між її елементами та порядок їх розташування в середині системи, тобто визначенню структури системи джерел.

Ключові слова: система, джерела права, система джерел цивільного права, структура.

Статья посвящена рассмотрению понятия системы и исследованию природы системы источников гражданского права Украины на современном этапе ее развития, определению ее составляющих и их особенностей, связей между ее элементами и порядок их расположения внутри системы, т. е. определению структуры системы источников.

Ключевые слова: система, источники права, система источников гражданского права, структура.

The article is devoted to concept of a system and exploring nature of system of sources of Civil Law of Ukraine at present stage of its development, definition of its components and their characteristics, relationships between elements and order of inside system, i. e. definition of structure of sources.

Key words: system, sources of law, system of sources of civil law, structure.

Вступ. На сучасному етапі розвитку юридичної науки українські та зарубіжні науковці висловлюють думки щодо необхідності нового підходу до наукової характеристики таких питань, як джерело права, система джерел права та структура системи джерел права.

Вперше в історії спробу побудувати систему здійснив давньогрецький філософ Платон. Він вважав, що ідеї існують у відносинах підпорядкування, а не лише співіснування. Платон спробував поєднати поняття у піраміду шляхом сходження від менш загального до більш загального і, нарешті, до всезагального, єдиного. Аристотель же не зовсім погоджувався з Платоном та наголошував на тому, що елементи системи не існують окремо, а виходять одне з одного. У сучасні часи поняття системи почало виходити за межі однієї лише філософії і вживається вже у різних сферах наукових знань.

Системність у праві на сучасному етапі стала предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, це: С.С. Алексєєв, О.Г. Мурашин, В.С. Нерсесянц, Д.А. Николук, Н.М. Пархоменко, С.В. Поленіна, Н.В. Сильченко, В.М. Сирих, Е.В. Тімашкова, Р.Б. Тополевський, А.Ф. Шебанов та ін.

Разом із тим як розвивалась державність, у процесі розвитку були і джерела права, які поступово змінювалися за формою та змістом, пройшовши шлях розвитку від першовитоку – звичаю, до широкої системи різноманітних правових актів.

Багатоманітність видів джерел права не стала винятком і для цивільного права. Останнім часом у правовій системі України спостерігаються корінні зміни, в тому числі пов'язані зі зміною структури і ролі джерел цивільного права. Визнання доктрини приватного права

привело до того, що, якщо раніше традиційними джерелами цивільного права вважалися закон, підзаконні нормативні акти, тобто все зводилося до джерел цивільного законодавства, то зараз цей перелік поповнився нормами природного права, нормами міжнародних договорів, нормами римського приватного права, звичаєм, договором [1, с. 43]. Таке зарахування «нових» видів до системи джерел цивільного права України, безумовно, повинно досліджуватися вченими, адже виведення єдиної системи джерел права є обов'язковим для нормального функціонування всієї системи цивільних правовідносин та розвитку доктрини приватного права.

Регулятивна і стабілізуюча роль права можлива лише за умови існування чіткої системи джерел права. Не розрізнена сукупність актів різних органів і суб'єктів, а системно організований «нормативний масив» має перебувати в полі зору вчених і практиків [2, с. 61]. Тому, як влучно зауважує Н.М. Пархоменко, для дослідження джерела права першочергове значення має їх розгляд, як системно пов'язаних частин цілого [3, с. 9]. Саме системі притаманні специфічні властивості, як сукупності форм права, яка являється єдиним цілим, і всі елементи якого є окремими видами джерел, розташованими в певному порядку.

Відповідно потребують системного аналізу зміни в системі джерел цивільного права України з метою встановлення їх відповідності потребам цивільного обігу, судової практики, а також визначення подальших шляхів розвитку національної системи джерел цивільного права. Так само аналіз структурних змін у системі джерел вітчизняного цивільного права України дозволить визначити їх вплив на правозастосовчий механізм та виявити основні тенденції розвитку останнього [1, с. 43].

Постановка завдання. Зазначене вище зумовлює теоретичну і практичну актуальність аналізу сучасної системи джерел цивільного права України. Тому метою даної публікації буде дослідити систему джерел цивільного права на сучасному етапі її розвитку, визначення її складових, зв'язки між ними та порядок їх розташування в середині системи, тобто визначення структури системи джерел.

Результати дослідження. Термін «системність» вперше було вжито Б.В. Шейндліним, на думку якого право не є простою сукупністю норм, а системою юридичних норм, що утворює єдине ціле. В цілому ж, теорія систем була запроваджена Л. Берталанфі в ХІХ столітті [4, с. 59]. Якщо ж звернутися до етимології слова «система», то це, від дав.-гр., – «сполучення», тобто множина взаємопов'язаних елементів, що взаємодіє з середовищем як єдине ціле і відокремлена від нього [5]. Тлумачний словник В.І. Даля визначає систему, як план, порядок розташування частин цілого, визначене улаштування, хід чого-небудь у послідовному, доладному порядку [6], Merriam-Webster's Collegiate Dictionary тлумачить її як: 1) постійно взаємодіючі або взаємозалежні елементи групи, які формують єдине ціле, 2) організаційно впорядковану сукупність доктрин, ідей чи поглядів, які, зазвичай, обґрунтовують механізм функціонування системного цілого [7], досить вдалими є визначення системи у Webster's Revised Unabridged Dictionary, яке звучить так: система – це сукупність об'єктів, підпорядкованих чітко або за якимось особливим порядком, як правило, логічним або науковим; єдине ціле об'єктів, пов'язаних якимось спільним законом, принципом або метою; постійне об'єднання принципів або елементів, які становлять єдине ціле. З усіх цих визначень можна виділити декілька спільних основних рис, які характеризують систему, а саме: цілісність, комплексність, єдність елементів, упорядкованість розташування та взаємопов'язаність складових частин.

Основою на теорії систем під поняття системи підпадає будь-яке явище, до складу якого входить два або більше елементів. Системи ж поділяються на два види: органічні і сумативні. До органічних систем відносять такі цілісні явища, утворення, які володіють властивостями інтегративності, тобто володіють сукупністю властивостей, ознак, функцій, які не притаманні її елементам. Складові органічних систем – це цілісні утворення, що володіють елементами та структурою, здатними змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища [9, с. 56]. Кожен елемент такої системи володіє відносною самостійністю, власною структурою та певними притаманними йому особливостями. В органічних системах між складовими елементами існує ієрархічний зв'язок, який виставляє їх у певному порядку один відносно одного, і елементи, в свою чергу, у своїй сукупності утворюють нове явище – органічну систему. Як влучно зауважила Н.М. Пархоменко, даний тип зв'язку притаманний для системи нормативно-правових актів. Вона становить не про-

сто суму нормативно-правових актів, а єдине, цілісне, несуперечливе утворення, що володіє сукупністю принципів, не характерних для її елементів окремо, поза системою [4, с. 60–61].

Сумативні ж системи виникають шляхом об'єднання властивостей елементів, з яких вони складаються, в результаті чого утворюється ціле, яке лише кількісно відрізняється від частин, які його утворюють, а його властивість дорівнює сумі властивостей елементів цілого.

Система джерел цивільного права України відноситься до органічного виду систем за своєю сутністю. Ознаками такої системи є такі: по-перше, це наявність структурних елементів, які виділяються своєю однорідністю та органічністю входження в утворювану ними систему [10], а по-друге, це наявність зв'язків, якими і утворюється сама система. По-третє, це цілісність, яка утворюється в результаті взаємодії всіх елементів системи та системоутворюючих зв'язків. Система форм права, як невід'ємна складова правової системи, має найбільшу цілісність у межах певних галузей права, найменшу – в межах окремих правових сімей [4, с. 62], а отже системі джерел цивільного права притаманний високий рівень цілісності. По-четверте, це та сама відносна самостійність, яка згадувалася вище. Вона притаманна як елементам системи один відносно одного, так і самій системі відносно зовнішніх чинників. Зовнішні фактори лише надають певної орієнтації для розвитку системи джерел та її складових (самих джерел) в тому чи іншому напрямку, а система, в свою чергу, має постійний зворотний вплив на них та на навколишнє середовище в цілому. А.Г. Мамонтов та Ф.М. Гаджинова називають це інерційністю системи джерел права – здатності системи джерел права зберігати свій стан і здійснювати опір факторам, що призведуть до її змін [14, с. 12].

На думку С.В. Васильєва властивості кожного виду джерела права визначають цілісність властивостей системи, яка не може бути зведена до простого підсумовування властивостей джерел права, а є якісними ознаками цілого. Найважливішою стороною системи є її динамічний аспект – внутрішня організація джерел права, в основі якої лежить багатопланова правотворча діяльність, їх функціональність, впорядкованість взаємодії, що, зрештою, визначає цілісність усієї системи. Динамічний аспект системи джерел права відображає потенційну можливість зміни властивостей системи джерел права і правової системи в цілому, в разі зміни її елементів (джерел права) – включення нових (або виключення тих, що існують) джерел права в систему або зміну функціональних властивостей тих, що вже є [11, с. 125–128].

Джерела права, як елементи системи, будуються в ній не довільно, а опираючись на певні принципи. А.В. Міцкевич серед принципів, на яких повинна будуватися система джерел, виділяє такі принципи, як визнання та закріплення прав і свобод людини і громадянина обов'язком держави; закріплення вищої юридичної сили Конституції у порівнянні із законами, а законів – із підзаконними актами. Закони мають поступатися пріоритетом перед нормами міжнародних договорів [12, с. 139]. Такі принципи, безперечно, входять до основ, яким повинна відповідати система всього законодавства України, проте вони здаються дещо розширеними та занадто глобальними для характеристики структури системи джерел цивільного права. Вдале зауваження в даному випадку було зроблено на рахунок того, що система форм права повинна відповідати принципам системи задля того, аби дослідити внутрішню організацію системи. Відповідно можна вирізнити такі принципи побудови системи джерел права: структурність, системність, ієрархічність [3, с. 11].

Структурність виділяє кожен складову частину системи, яка, володіючи відносною самостійністю та притаманними їй ознаками, є джерелом права. Види таких джерел утворюють підсистему, яка переймає ознаки системи, а отже, має певну структуру. Структура – це взаєморозміщення та певний взаємозв'язок складових частин цілого, внутрішня будова [13]. Структура характеризує організованість системи, стійку впорядкованість її елементів і зв'язків.

Принцип системності полягає в тому, що в межах системи джерел права існують елементи (джерела), які, в свою чергу, теж можуть утворювати системи (підсистеми), які існують всередині одного цілого завдяки зв'язкам, які виникають під час функціонування системи. До таких зв'язків слід віднести функціональні, субординаційні та генетичні. Функціональними називають зв'язки, які зберігають систему як цілісне утворення, вони відображають взаємозалежність елементів одного цілого, їх можливість доповнювати один одного. Субординаційні зв'язки характеризують ієрархічну структуру системи джерел права, показують її як самоорганізовану, впорядковану цілісність. Генетичний зв'язок відображає явище з боку його розвитку, зміни, перетворення, з боку переходу з одного стану в інший. Цей зв'язок показує виникнення і зміну структури системи за весь час її існування.

Зв'язок, який налагоджує взаємодію між різними рівнями однієї системи, є ієрархічним. Ієрархічність притаманна лише системним явищам, до того ж складним, з двома і більше рівнями, однорівневим системам ієрархічність не притаманна. В ієрархічно побудованій системі функції розподілено між її рівнями.

Для системи джерел права, в тому числі і цивільного, характерні і системоутворюючі внутрішні типові зв'язки: а) зв'язок між юридичною силою нормативно-правових актів відповідного виду і нормами права, що містяться в них; б) зв'язок між нормами права того чи іншого виду актів та суспільними відносинами, що ними регулюються; в) зв'язок між суспільними відносинами і нормами права, що їх регулюють [15, с. 40].

Системні зв'язки забезпечують цілісність і стабільність системи джерел права, яка має таку структуру компонентів: базовий (фундаментальний); похідний (конкретизуючий); допоміжний (субсидіарний) [4, с. 64]. До базового компоненту системи джерел цивільного права України можна віднести: Конституцію України та загальні засади (принципи) права, похідний компонент об'єднує цивільне законодавство та нормативно-правовий договір, а до допоміжного компоненту входять: звичай, судовий прецедент, доктрина, цивільно-правовий договір (правочин) та односторонній правочин, а також локальні правові акти.

Цивільне законодавство (не враховуючи Конституцію України) є основним формальним джерелом і займає визначальне місце в системі джерел цивільного права України. Воно регулює цивільні відносини та складається з актів цивільного законодавства, тобто «нормативно-правових актів, що містять цивільно-правові норми» [16, с. 30]. Стаття 4 Цивільного Кодексу України визначає перелік актів цивільного законодавства.

Важливу роль у системі джерел відіграє нормативно-правовий договір, який ми теж відносимо до формальних джерел права. Значне зростання частки договірних норм у загальному числі норм сучасного українського права стало однією з його визначальних рис, що відображають процеси розширення сфер дії приватно-правового методу у громадському суспільстві, поглиблення демократизму права і правового регулювання в цілому [17, с. 85]. Це джерело права розуміється, як формально-обов'язкове правило поведінки загального характеру, встановлене за взаємною згодою суб'єктів, які його укладають, і забезпечується державою. Нормативно-правовий договір може виступати джерелом права за таких трьох умов: 1) прямої санкції державних органів на прийняття норм права у формі нормативного договору; 2) нормативний договір приймається за добровільної згоди всіх осіб, які його підписали; 3) нормативний договір передбачає взаємну відповідальність сторін за невиконання чи неналежне виконання закріплених ним норм права [18, с. 378].

Говорячи про основні неформальні джерела, слід зазначити звичай та загальні засади (принципи). Звичай є початком, основою, від якої пішли всі інші джерела права, його ще іноді називають зразком мовчазного права. Звичаї були сформовані попередніми поколіннями. Звичай не закріплюється в нормативно-правових актах, проте його дотримання є обов'язковим. Реалізація чи охорона звичаєво-правових норм пов'язана з державною діяльністю. Функцією держави тут є впровадження норм права, спираючись на спеціально створений для того апарат, за допомогою якого звичай стає правовим. Після санкціонування його державою [19, с. 54–55].

Ще одним продуктом людської діяльності являються принципи. Це правові аксіоми, які висуваються людьми залежно від потреб на той момент, а згодом отримують регламентацію держави. Для цивільного права важливими являються, насамперед, принцип справедливості, розумності і добросовісності.

Переходячи до вторинних джерел цивільного права України, слід зазначити судовий прецедент, цивільно-правовий договір (правочин), односторонній правочин, локальні правові акти та доктрину.

Судовий прецедент слід вважати вторинним джерелом права, так як він несе в собі лише уточнюючу та доповнюючу функції, і прецедент та норма будуть джерелом права, доки правотворець не прийме аналогічну норму, або скасує прецедентну.

Щодо правочину, то у даному випадку доцільно було б розуміти його, як специфічну форму приватного права, в якій не просто дублюються норми права, створені чи санкціоновані державою, а й створюються нові. Правочин необхідно розглядати, як акт індивідуального правового регулювання, який конкретизує закріплені за допомогою норм різних галузей права обов'язки і права осіб.

На думку Р.А. Майданика, правочин (договір та односторонній правочин) допустимо розглядати джерелом вітчизняного цивільного права. При цьому слід враховувати, що нормативність умов правочину полягає не в повторюваності закріплених у ньому правил і не в деперсоніфікованості їх адресатів, а саме у встановленні правила, незалежно від того, на одноразове чи багаторазове використання визначеним чи невизначеним колом суб'єктів воно розраховане. А положення частин 2 і 3 ст 6 ЦК України фактично передбачають можливість визнання договору і одностороннього правочину джерелом цивільного права у трьох випадках: 1) наявність прогалин у праві щодо відносин, не врегульованих актами цивільного законодавства, якими передбачено відповідний договір; 2) можливість відступу від положень актів цивільного законодавства, якщо неможливість такого відступу прямо не вказана в цих актах; 3) у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства не впливає зі змісту або суті відносин між сторонами [20, с. 304].

Локальні правові акти не випадково відносяться до джерел цивільного права України, так як вони підтримують належний рівень нормативно-правового регулювання повноважень юридичних осіб у межах повноважень, які делегувала їм держава. Локальні правові акти приймаються для уточнення та конкретизації норм законів, установа механізмів їх реалізації, запровадження інших моделей регулювання локальних відносин порівняно з передбаченими у законі, наскільки це допускається законом, або в них фіксується обрання однієї з альтернативних моделей для заповнення прогалин у законодавстві внаслідок спеціальних приписів законодавства про передавання тих чи інших питань до компетенції недержавних організацій [21, с. 9].

Правова доктрина являється науковим поглядом правників, представників юридичної науки. Крім того, що вона являється уточнюючим та роз'яснюючим джерелом права, вона ще є двигуном розвитку існуючих та появи нових форм права. Механізм виникнення і дії правової доктрини, як джерела права, Н.М. Пархоменко відобразила так: виникнення потреби правового регулювання окремих суспільних відносин > науковий пошук > поява ідеї та її обґрунтування > підтримка ідеї на державному (офіційному) рівні та схвалення громадськістю > перетворення ідеї на концепцію проведення правової реформи в тій чи іншій сфері суспільного життя [22, с. 13].

Висновки. Враховуючи все вищезазначене, ми виходимо на систему джерел цивільного права України, яку можна зобразити так: джерела права поділяються на основні (первинні) та похідні (вторинні), основні, в свою чергу, поділяються на формальні (Конституція України, цивільне законодавство та нормативно-правовий договір) та неформальні (звичай та принципи), а до похідних відносяться судовий прецедент, цивільно-правовий договір (правочин), односторонній правочин та доктрина.

Систему джерел цивільного права України ми характеризуємо, як органічну, інтегративну систему, побудовану на принципах структурності, системності та ієрархічності. Даній системі притаманний високий рівень цілісності та динамічності, тобто здатність пристосовуватися до змін у навколишньому середовищі і тим самим регулювати його. Що ж до цілісної структури системи, то вона вибудовується завдяки субординаційному, генетичному та ієрархічному зв'язкам між її елементами.

Дане дослідження несе неабияку наукову значимість, так як лише знаючи конкретну структуру системи можливо здійснити повне і точне дослідження кожного елемента цілого. Саме завдяки системному підходу можна досягти максимальної результативності у вивченні джерел цивільного права. Що ж до практичного боку результатів дослідження, то визначення системи джерел та зв'язків між її елементами забезпечує справедливе та правильне вживання правових норм при регулюванні цивільно-правових відносин.

Список використаних джерел:

1. Дрішлюк А.І. Методологія дослідження джерел цивільного права України // Часопис цивілістики. – 2013. – Вип. 14. – С. 43–50.
2. Мурашин О. Акти прямого народовладдя, їх система та класифікація // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – 61 с.
3. Пархоменко Н.М. Принципи побудови системи джерел права // Держава і право. – 2007. – Вип. 37. – С. 9–15.
4. Пархоменко Н.М. Системність як істотна ознака джерел права // Правова держава. – 2006. – Вип. 18. – С. 59–68.

5. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ: учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1989. – 367 с.
6. Толковый словарь живого великорусского языка В. Даля. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: www.slovardalja.net.
7. Merriam-Websters's Collegiate Dictionary. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: www.i.word.com.
8. Webster's Revised Unabridged Dictionary. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: www.machaut.uchicago.edu/websters.
9. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – Т. 1: Элементный состав. – 2-е изд. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004. – 528 с.
10. Аверьянов А.Н., Базалин Б.Г. Система и элемент. Материалистическая диалектика. – М., 1983. – Кн. 1; Б.М. Синельников, В.А. Горшков, В.П. Свечников. Системный подход в научном познании. – М., 1999.
11. Васильев С.В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації. – Х.: Еспада, 2013. – 432 с.
12. Марченко М.Н. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. М.Н. Марченко. Т. 2. Теория государства и права. – М., 1998. – 622 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] : 250 000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Перун: Перун, 2005. – 1728 с.
14. Мамонтов А.Г., Гаджинова Ф.М. Принципы системного подхода в исследованиях источников права // Вестник Московского университета МВД России. – 2005. – № 1. – С. 9–14.
15. Полеина С.В., Сильченко Н.В. Научные основы типологии нормативно-правовых актов в СССР. – Отв. ред. Р.О. Халфина. – М.: Изд-во: НОРМА, 1987. – 421 с.
16. Кузнецова Н.С. Акти цивільного законодавства // Енциклопедія цив. права України / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Ін Юре, 2009. – С. 30–31.
17. Николюк Д.А. Формальні джерела права // Держава і право. – 2006. – Вип. 34. – С. 81–87.
18. Сырых В.М. Теория государства и права: ученик. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2004. – 704 с.
19. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / І.Б. Усенко, В.Д. Бабкин, І.В. Музика / Відп. ред. І.Б. Усенко НАН України, Ін-н держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – 279 с.
20. Майданик Р.А. Джерела цивільного права України: поняття, система, види // Право України. – № 5. – 2003. – 304 с.
21. Тичкова О.Ю. Локальні корпоративні норми у цивільно-правовому регулюванні: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Х., 2009. – 20 с.
22. Пархоменко Н.М. До з'ясування окремих аспектів природи юридичних джерел права // Часопис Київського ун-ту права. – 2007. – № 2. – С. 9–15.

